

TURKISTON JADIDLARI TOMONIDAN YARATILGAN DARSЛИKLAR

Ibroximov Muhammadumarxon Rahmatullo o'g'li

Osiyo Xalqaro Universiteti tibbiyot fakulteti talabasi.

Anotatsiya: Ushbu maqolada Turkiston jadidlari tomonidan XX asr boshlarida yaratilgan darsliklar tahlil qilinadi. Jadidlar zamonaviy dunyoqarashga asoslangan ta'lim tizimini shakllantirishda muhim rol o'ynagan bo'lib, ularning darsliklari orqali milliy uyg'onish, ma'rifatparvarlik va islohot g'oyalari ilgari surilgan. Maqolada darsliklarning mazmuni, metodik yondashuvi va tarixiy ahamiyati o'rganiladi hamda ularning o'z davri uchun yangilik bo'lgani, bugungi tarixiy-huquqiy qadri tahlil qilinadi. Tadqiqot tarixshunoslik manbalariga asoslanib olib boriladi.

Аннотация: В данной статье анализируются учебники, созданные туркестанскими джадидами в начале XX века. Джадиды сыграли важную роль в формировании системы образования, основанной на современных взглядах, и через свои учебные пособия продвигали идеи национального пробуждения, просветительства и реформ. В статье рассматриваются содержание учебников, методический подход и их историческое значение, а также анализируется их новизна для того времени и современная историко-правовая ценность. Исследование основано на источниках исторической науки.

Annotation: This article analyzes the textbooks created by Turkestan Jadids in the early 20th century. The Jadids played a significant role in forming an education system based on modern worldviews, promoting ideas of national awakening, enlightenment, and reform through their textbooks. The article examines the content, methodological approach, and historical significance of these textbooks, as well as their innovative nature for the time and their current historical and legal value. The research is based on historiographical sources.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, darslik, maktab, islom dini, metodika, matematika, tarbiya, Rossiya imperiyasi, Sovet davri, mustaqillik.

Ключевые слова: Джадидизм, учебник, школа, ислам, методика, математика, образование, Российская империя, советское время, независимость.

Key words: Jadidism, textbook, school, Islam, methodology, mathematics, education, Russian Empire, Soviet era, independence.

XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, ayniqsa Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati, turkiy xalqlarning ijtimoiy ongini uyg'otdi. Turkiston mintaqasida shakllangan jadidchilik harakati aynan mana shu uyg'onish ehtiyoji va ijtimoiy taraqqiyot zarurati natijasida vujudga keldi. Jadidlar millatning ijtimoiy, madaniy va siyosiy uyg'onishining asosiy yo'li sifatida ta'limni belgilab

oldilar. Ularning sa'y-harakatlari natijasida yangicha maktablar ochildi, eski usul maktablar isloh qilindi va eng muhimi – zamonaviy bilimlarga asoslangan yangi darsliklar yaratildi¹.

Aslida, Jadidchilik XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi tarkibidagi musulmon xalqlar, xususan, turkistonlik ziyolilar tomonidan boshlangan ijtimoiy-ma'rifiy harakat edi. Jadidlar eski usuldagi maktablarning zamonga javob bermasligi, bolalarning faqatgina Qur'on yodlash bilan cheklanishi, ilm-fan, til, matematika kabi dunyoviy fanlarning o'rganilmasligi tufayli xalqning orqada qolayotganini ta'kidlab chiqdilar. Ular bu muammoni hal qilish uchun ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, yangi usuldagi maktablar ochish va ularga mos darsliklar yaratishni boshladilar. Islom dini asoslari saqlangan holda dunyoviy fanlarga urg'u berilgan darsliklar yaratish orqali ular yangi avlodni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirishni maqsad qilib oldilar. Bu jarayonda ularning asosiy tayanchi matbuot, teatr va eng avvalo, maktab darsliklari bo'ldi. Jadid ziyolilari orasida Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudi, Abdulla Avloniy, Mirzo Sirojiddin, Sadridin Ayniy va boshqalar darslik yozishda faol ishtirok etdilar. Ularning har biri nafaqat o'qituvchi, balki yozuvchi, tarjimon, noshir va faol ijtimoiy arbob edi. Masalan, Munavvarqori Abdurashidxonov "Adibi avval", "Adibi soniy" kabi o'zbek tiliga moslashtirilgan o'quv qo'llanmalarni yozdi. Bu darsliklar yordamida o'quvchilar nafaqat o'qish va yozishni, balki axloqiy tarbiya, vatanparvarlik, insonparvarlik g'oyalarini ham o'rgandilar. Mahmudxo'ja Behbudi tomonidan yozilgan "Muallim ul-avval" esa boshlang'ich matematika faniga bag'ishlangan bo'lib, o'sha davr uchun katta yangilik hisoblangan. Dastlab arab harflarida yozilgan bu kitoblar xalq orasida keng tarqaldi va zamonaviy ta'limning poydevorini yaratdi².

Jadidlar tomonidan yaratilgan darsliklar quyidagi asosiy fanlarni o'z ichiga olgan edi. Ulardan birinchisi – o'qish va yozish. Bunda "Adibi avval", "Adibi soniy", "Alifbo" kabi kitoblar bolalarga savod o'rgatishga mo'ljallangan bo'lib, unda qisqa hikoyalar, she'rlar, axloqiy nasihatlar mavjud edi. Ikkinchi fan – matematika edi. "Muallim ul-avval" va "Hisob kitobi" kabi darsliklar orqali oddiy arifmetik amallar (qo'shish, ayirish, ko'paytirish, bo'lish) o'rgatilgan. Yana bir fan – tarix. O'zbek xalqi tarixi, islom tarixiga oid soddalashtirilgan matnlar berilgan bo'lib, ular o'quvchilarda tarixiy ongini shakllantirishga xizmat qilgan. Geografiya, axloq va tarbiya kabi darslar ham muhim edi. Geografiyada Turkiston va dunyo geografiyasiga oid tushunchalar, xaritalar bilan tanishtirishga qaratilgan. Tarbiya darsida insoniy fazilatlar, ota-onaga hurmat, halollik, rostgo'ylik haqida saboqlar kiritilgan. Shunisi ahamiyatlilik, darsliklarda murakkab, noaniq tushunchalarga yo'l qo'yilmay, o'quvchilarning yosh darajasiga mos ravishda soddalashtirilgan matnlar berilgan³.

Jadidlar darsliklarga metodik va didaktik jihatlardan ham keng yondashishdi. Jadidlar yaratgan darsliklar o'z metodikasi jihatidan ham o'z davridan ilgari ketgan edi. Avvalo, ular yod olishga emas, tushunishga asoslangan ta'lim usulini ilgari surdilar. O'quvchini faol

¹ Karimov A. Jadidchilik harakati: ma'rifat va taraqqiyot yo'lida. – Toshkent: «Fan», 2000. – 248 b.

² Shamsutdinov R. O'zbekiston tarixi: o'quv qo'llanma / Shamsutdinov R., Mo'minov H., mas'ul muharrir S. Inoyatov. T.: «Sharq», 2013. – 672 b.

³ Abdug'aniyeva G. O'zbek maktablari va darsliklarining shakllanishi tarixi. – Toshkent: «O'qituvchi», 1996. – 215 b.

fikrlashga, savollar berishga, mulohaza yuritishga undadilar. Darsliklarda savol-javob, hikoya, she'r kabi ko'rinishlarga keng o'rin berildi. O'qituvchi uchun metodik ko'rsatmalar berilib, dars jarayoni qanday tashkil etilishi ko'rsatilgan. Bu jihatlar o'sha davrdagi an'anaviy ta'lim tizimidan keskin farq qilardi va bolalarda erkin fikrlash, mustaqil o'rganish ko'nikmalarini shakllantirardi⁴.

Darsliklar butun Turkiston hududi bo'ylab keng tarqaldi. Jadid darsliklari, dastlab xususiy maktablar orqali joriy etilgan bo'lsa-da, tez orada butun Turkiston bo'ylab tarqala boshladi. Ayniqsa, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona, Andijon kabi shaharlarda ko'plab yangi usul maktablar ochildi⁵. Bu darsliklar orqali qiz bolalar uchun ham ta'lim eshiklari ochildi. Mahalliy matbaachilik taraqqiy etdi. Shu bilan birga, o'zbek adabiy tilining soddalashuvi, zamonaviylashuvi kuchaydi. Milliy uyg'onish harakati uchun intellektual asos yaratildi. Jadid darsliklari tufayli Turkistonda birinchi marotaba zamonaviy savodli ziyolilar sinfi shakllandi. Ular keyinchalik siyosiy, ijtimoiy va madaniy sohalarda faoliyat yuritgan muhim kuchga aylandilar. Jadid darsliklari dastlab Rossiya imperiyasi davrida nisbatan erkin tarqalgan bo'lsa-da, Sovet hokimiyati o'rnatilgach, ular bosqichma-bosqich taqiqlana boshladi. 1920-yillarning oxiriga kelib, jadid darsliklari reaksion va "millatchi" deb e'lon qilinib, ta'limdan chiqarib yuborildi. Ularning o'rnini Sovet mafkurasiga mos darsliklar egalladi. Bu bilan birga, ko'plab jadid ziyolilari ta'qib qilindi, hibsga olindi yoki qatag'on qilindi. Ularning ilmiy-ma'rifiy merosi uzoq yillar davomida e'tibordan chetda qoldi.

Mustaqillikka erishganimizdan keyin jadidlar ijodiga, ularning yangicha ta'lim g'oyalari qarashlar kuchaydi. 1991-yilda O'zbekiston mustaqillikka erishgach, jadidlar faoliyatiga yangicha yondashuv shakllandi. Ularning ilmiy, adabiy, pedagogik merosi qayta o'rganila boshlandi. Xususan, Jadid darsliklari faksimilyar nashrlari chop etildi. Ularning mazmuni va uslubiyati pedagogika tarixida alohida mavzu sifatida o'rganilmoqda. O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent davlat pedagogika universiteti kabi oliy o'quv yurtlarida jadid merosi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda⁶. Jadid darsliklarining o'rganilishi hozirgi ta'lim tizimimizga tarixiy asos, metodik namunalar va milliy o'zlikni anglashda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Xulosa o'rnida shuni ayta olamanki, Turkiston jadidlarining darsliklari nafaqat o'z davrining ilg'or pedagogik tajribasi, balki milliy uyg'onish harakatining muhim ko'rinishi sifatida tarixiy ahamiyat kasb etadi. Ular yaratgan o'quv qo'llanmalari orqali xalq orasida savodxonlik darajasi ortdi, zamonaviy bilimlarga asoslangan yangi avlod shakllandi. Jadidlar tomonidan ta'limga joriy etilgan metodik yondashuvlar – tushunishga asoslangan ta'lim, axloqiy tarbiya, vatanparvarlik va tafakkur erkinligi bugungi kunda ham dolzarigini yo'qotmagan. Ularning darsliklari nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni aks ettiruvchi hujjat sifatida ham qimmatlidir. Tarixchi sifatida ta'kidlash joizki, bu darsliklar orqali biz jadidlarning millat istiqboli, taraqqiyoti va mustaqil fikrlovchi jamiyat qurishga

⁴ Salohiy N. Jadid adabiyoti va ma'rifatchilik harakati. – Toshkent: «Fan», 2007. – 284 b.

⁵ Xoldorov N. O'zbekistonda jadidchilik harakati tarixi. – Toshkent: «Akademnashr», 2019. – 312 b.

⁶ G'afurov B. Jadidlar: ularning o'rni va taqdiri. – Toshkent: «Yangi asr avlodi», 2005. – 198 b.

intilgan yuksak maqsadlarini ko'ramiz. Mustaqillik davrida bu merosni o'rganish va qadrlash dolzarb ilmiy vazifadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- ✓ Abdug'aniyeva G. O'zbek maktablari va darsliklarining shakllanishi tarixi. – Toshkent: «O'qituvchi», 1996. – 215 b.
- ✓ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: «Sharq», 1992. – 160 b.
- ✓ Behbudi M. Muallim ul-avval (boshlang'ich hisob kitobi). – Toshkent: «Sharq», 1993 (faksimilyar nashr). – 64 b.
- ✓ Karimov A. Jadidchilik harakati: ma'rifat va taraqqiyot yo'lida. – Toshkent: «Fan», 2000. – 248 b.
- ✓ Salohiy N. Jadid adabiyoti va ma'rifatchilik harakati. – Toshkent: «Fan», 2007. – 284 b.
- ✓ Shamsutdinov R. O'zbekiston tarixi: o'quv qo'llanma / Shamsutdinov R., Mo'minov H., mas'ul muharrir S. Inoyatov. T.: «Sharq», 2013. – 672 b.
- ✓ Xoldorov N. O'zbekistonda jadidchilik harakati tarixi. – Toshkent: «Akademnashr», 2019. – 312 b.
- ✓ G'afurov B. Jadidlar: ularning o'rni va taqdiri. – Toshkent: «Yangi asr avlodi», 2005. – 198 b.